

**ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ – ГЕРОЙ НОВІТНЬОГО РЕТРОРОМАНУ
(художнє моделювання образу класика письменства у творі «Вибір
капітана Котляревського» Василя Добрянського)**

Анотація. У статті вперше в жанровому-композиційному аспекті схарактеризовано ретророман «Вибір капітана Котляревського» (2020) сучасного українського письменника Василя Добрянського, висвітлено специфіку й засоби моделювання образу класика вітчизняної літератури, вирізняє систему оцінок стосовно його «Енеїди».

Ключові слова: ретророман, ретродетектив, українська література перших десятиліть XXI століття, художній образ, Іван Котляревський, «Енеїда».

Ретророман – жанровий формат епосу, який активно розвивається в українському письменстві від початку нового століття. Твори такого взірця формально поєднують традиційні романні ознаки й стильову доміную «ретро» – точне й достовірне відображення «історичної атмосфери минулого» [5, с. 317]; за своїми естетичними характеристиками належать до тривіальної (масової, розважальної, «серединної» – «middle») літератури; існують у численних змістових варіантах (і їх комбінаціях) – авантюрному, біографічному, детективному, кримінальному, мелодраматичному, пригодницькому тощо.

«Що таке ретророман? Історія й пригоди, <...> це історично-кримінальний твір, у якому поєднуються історія й розслідування злочинів. Причому автор може зробити наголос як на першій складовій, так і на другій. Ідеальний варіант, коли історичне тло й слідство органічно сплітаються в стрімкий і захопливий сюжет. Якщо хочете знайти відповіді на питання, що виникають сьогодні, шукайте їх в історії. Там уже все було. Тільки, на жаль, ми не знаємо свого минулого. З багатьох причин. Але передусім тому, що не скинули з себе досі пут трьохсотлітнього рабства, нав'язаного нам Московською державою» [2].

Інтерес до минулого в національній белетристиці перших десятиліть XXI століття можна розцінювати як: 1) провокацію з боку постмодернізму, котрий допускає гру з історією, її іронізацію, альтернативне перекомбінування; 2) вияв втоми від постмодерністичного типу художнього мислення і творчості, власне,

свідчення входження його у заключну фазу функціонування, що й спричинює реактуалізацію об'єктивного, стабільного, самоцінного факту; 3) нагальну реалію нашого трагічного часу – російсько-української війни, коли в «перевідкритому» плині віків шукаємо онтологічної й аксіологічної певності для сьогодення, відповідей на болючі екзистенційні питання, духовної підтримки на виклики й травми, доучуємо незасвоєнні уроки перебутого надто великим коштом – ціною життя.

Утім у ретророманів «стосунки» з історією особливі: на відміну від суто історичних творів, вони не ставлять за ціль репрезентувати «історичні факти, документальний дискурс, що осмислюється передусім на основі точного фактажу та значної кількості документів», а радше демонструють «метафорично-ностальгійне замилювання минулим», на свій розсуд фрагментують його – у них «події і пригоди локалізовані територіально й у певному часовому проміжку», використано «спеціально окреслену тематику, сюжетні деталі», зроблений акцент «на окремих історичних реаліях, які привертають увагу читача і системно формують уявлення про колорит і атмосферу певної епохи» [1].

Не є вони текстовим майданчиком і для відтворення трагедій минувшини, натомість куди активніше висвітлюють звитяжні, славетні її сторінки, демонструючи, як гідно, переможно персонаж твору долає складні обставини. Герої ретророманів обов'язково потрапляють у ситуацію вибору й мусять проявити свої найкращі риси – витримку, гідність, гуманність, моральність, розум, патріотизм, залишаючись усе тією ж звичайною людиною, художньо виписаною відповідно до правди життя. Особистість в антуражі доби, її взаємини з часом, слід в історії – ось змістове ядро таких творів.

Творцями українського ретророману є Софія Андрухович, Юрій Винничук, Олександр Гаврош, Галина Горицька, Марина Гримич, Анатолій Дністровий, Василь Добрянський, Оксана Думанська, Оксана Забужко, Владислав Івченко, Василь Кожелянко, Андрій Кокотюха, Богдан Коломійчук, Євгенія Кононенко, Петро Кралюк, Сергій Оксенік, Ірен Роздобудько, Ольга Саліпа, Наталка Сняданко, Юрій Сорока, Василь Шкляр та ін., і коло автури популярного жанру

дедалі розширюється. Така ситуація в нашому національному письменстві відображає загальні світові тенденції [3; 8; 9], осмисленню яких присвячені праці багатьох вітчизняних науковців. З-поміж дослідників цього романного формату – Н. Бернадська, Я. Бригадир, А. Вегеш, Г. Ключко, Н. Макшеєва, Я. Тимченко, С. Філоненко, О. Харлан та ін., а проте зроблені тільки перші кроки до пізнання яскравого й багатовимірного літературного явища.

Перу івано-франківського письменника й журналіста, автора кількох десятків епічних полотен, лауреата низки літературних премій, володаря гран-прі «Коронації слова» (2019) В. Добрянського (1954) належить роман «Вибір капітана Котляревського» (2020) [4], нагороджений Міжнародною відзнакою посольства Франції в Україні, – перший твір ретро-жанру про визначного полтавця, зачинателя нової української літератури. Книга відкриває авторську серію «Нотатки про палаючу Європу» – війни кінця XVIII – початку XIX століття, головно пов'язані із загарбницькими походами й амбіціями на світове панування Наполеона I Бонапарта (її тематичне продовження на сьогодні – ретророман «Убий мене, коли я упаду» (2023)). У творі зреалізовано спробу поглянути на співця козацького народу І. Котляревського захопленими очима французького імператора, який, плануючи свою російську кампанію 1812 року, нібито прагнув заручитися його підтримкою в боротьбі зі спільним ворогом, адже *«Росія їх приборкала, але в тім казані до цих пір кипить лють. Козаки прагнуть свободи...»* [4, с. 12].

Уже сама назва роману артикулює його жанрову детермінанту – чин вибору: перед необхідністю важкого, ба й доленосного рішення постають фактично всі персонажі, що надає творові філософічного звучання, наголошуючи, що діяльне, справжнє життя – це повсякчасне самовизначення, і легко його робити тим людям, які мають стійкі переконання, послідовні у своїх думках і діях.

У канонічному для жанру ключі автор проектує свій творчий задум у дві сюжетні лінії: авантюрну історичну зі складного побутування Європи початку XIX століття, і детективну з актуального (нашого) часу – розслідування злочину в місті Пригорща на Вінниччині; подібно оздоблює їх містичними елементами

(пориви вітру, зникнення світла, крики відьми тощо – як знаки перестороги для персонажів перед важливими кроками в житті), у такий спосіб наближуючи вихідні точки оповідей – «вівторок 16 січня» 1810 і 2018 року [4, с. 4, 39] та підкреслюючи циклічність історії.

Інтригу першої лінії сюжету окреслює початковий розділ роману, у якому Наполеон запрошує на нічну розмову незмінного «вже другий десяток літ» очільника національної бібліотеки – Президента Консерваторіуму барона Бон-Жозефа Дасьє, щоб більше дізнатися від нього про народ козаків та його книги, які, за переконанням імператора, завжди є могутньою опорою для «переможних легіонів»: *«Він обвів указкою ту частину карти, де Дніпро і Дунай впадали в Чорне море. Це міжріччя споконвіків було для французів загадкою. Широкі простори, дикі степи й бурхливі ріки, непокірні люди, які називали себе козаками, приваблювали до себе південних загарбників, але ніколи – Францію. Той край карти у Бонапарта був недоторканий, чистий і незатертий...»* [4, с. 11]; *«– Що ви знаєте про книги цього народу? <...> Чи чули ви про такого... <...> Івана Котляревського? <...> Я хочу, щоб “Енеїда” цього... Котляревського... була в мене в тилу. На моєму боці! <...> Дістаньте мені її! А решту я сам забезпечу!»* [4, с. 14–17]. Визначного полководця, творця «нової Європи» приваблює те, що козаки *«скажено б'ються на шаблях і вміють плавати на човнах за далекі моря», «звикли до свободи й рівності, <...> обирають свою владу самі, а за найменшої незгоди вбивають чи скидають гетьманів», «нічого не бояться і б'ються до смерті навіть за найдрібнішу здобич. Їм чорт не брат і Бог не загорога...»* [4, с. 11–12]. Але ще більше він вражений подвигом поета-воїна Івана Котляревського, який для свого бездержавного народу створив справжній провідницький твір, спроможний вселяти захисникам батьківщини *«віру й дух справедливості»*: *«– Козаки пливають до Трої, якої на їхній території нема. Котля... Котляревській втілив національний характер, здатний на подвиг. Якби більше в них книг не було, сама “Енеїда” їх вела б, наче запалений факел»* [4, с. 15]. У підсумку імператор скеровує в далеку й небезпечну дорогу 30-річного шевальє Ричарда Нантейля (під іменем графа Ричарда-Жозе Дадіверіна) із

таємним дорученням: «– Ваше завдання – доставити мій лист генералу від кавалерії маркізу Дотішампу, який проживає ось тут, – гострий кінець указки вперся у село Народичі Волинської губернії. – Маркіз нині у відставці, бо Олександр Перший витуриє його з армії. Моє повідомлення підніме йому настрій...» [4, с. 36]. Щоправда, добрий стратег Наполеон завжди має і план «Б»: «Надії на цього молодого хвата і розбійника було мало, але все ж... Для певності він пошле окремою дорогою бойового офіцера віконта Лефевра. Той без зайвого шуму доведе послання до відставного генерала. Однак дублер потрібний...» [4, с. 38]. Пригоди, втрати, взірці героїзму та відданості, а поряд із ними – людська нищість, підступність, убивча ворожнеча пересварених війнами народів – усе це очікує читача, який разом із шевальє Нантейлем та його друзями прямуватиме до пункту призначення – із секретною шифровкой, у якій фігурує ім'я Івана Котляревського.

Працюючи над цією сюжетною лінією, прозаїк, звісно ж, сумлінно вивчив її фактичну підоснову, літературні матеріали й документи, навіть розмістив на форзаці книги мапу подорожі героя – для переконливішого сприйняття її змісту. Однак постать бравого шевальє все ж видумана, а інтерес Наполеона до Івана Котляревського та його «Енеїди» – радше гіпотеза, про яку розмислював ще Іван Франко в праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року» (1910): «Перший твір Котляревського “Енеїда перелицьована на малоросійський язик” – був не тільки жвавим протестом проти пануючого тоді в російським письменстві псевдокласицизму, але також дуже вдатною пробою популяризації осіб і понять, що були власністю тільки освічених верств, а, з другого боку, – вдатною пробою піднести людову українську мову до висоти літературного твору, що був гідний знайтися в похіднім куфрі Наполеона» [7, с. 259]. Утримуючи нас від категоричних заперечень, цілком допускає таку ймовірність відомий котляревськознавець Є. Нахлік: «Ні документальних, ні мемуарних підтверджень поголоски про наявність у бібліотеці Наполеона “Енеїди” Котляревського, завезеної французьким імператором із Москви, досі не виявлено. Однак те, що правдивість цієї звістки не доведена, ще не означає, що

вона неправдива» [6]. Саме ключовий фрагмент Франкового висловлювання письменник наводить як постскрипtum ретророману [4, с. 346], роблячи його магістральною думкою художнього цілого та змістовим відлунням до епіграфа твору: *«Історія – це лише версія подій в нашій інтерпретації. Наполеон I Бонапарт»* [4, с. 3].

«Всі історичні події в моїх книгах, – зазначає В. Добрянський, – звичайно, відбуваються на фоні погонь, убивств, світських раутів і підступних змов, зрад. Як і має бути в історично-кримінальних романах» [2]. Утім не тільки злочини, а й нелегкий процес їх розслідування, діяльність відповідних державних органів репрезентує друга сюжетна лінія твору, у якій 42-річний начальник відділу поліцейних детективів капітан Ілля Коберник разом зі своїми підопічними мусить знайти відповідь на питання, хто і чому позбавив життя літнього вчителя історії місцевої школи, затятого книжника Миколу Шепітька: *«Щось у смерті колекціонера книг було дивне, незвичне, що стурбувало його. Ось жив собі чоловік, збирав старі видання, складавав, ніби небачене багатство, а потім раптом посеред горобиної ночі вибіг із будинку в темряву і загинув під мостом на околиці міста»* [4, с. 54]. Зрештою виявляється, що з помешкання педагога – «енциклопедиста і розумника, інтелектуала», який «ніколи не обмежувався шкільною програмою», виховував «переможців республіканських олімпіад», мав численні грамоти й нагороди [4, с. 62], – зникли дешева лубочна робота місцевого художника й дорогоцінний букіністичний раритет – *«потріпаний зшиток “Енеїди” Котляревського <...>, перше або друге видання»*, з надписами французькою мовою [4, с. 133]. Власне, літературна пам'ятка і стала мотивом убивства, до того ж подвійного.

Картина й старенький примірник «Енеїди» є точкою перетину сюжетних розгалужень твору, і слідчий устигає зібрати відомості про ці артефакти до того, як від невиліковної хвороби помирає власник і хранитель обох їх – маляр-самоук із розмислами філософа Никифор Гриценко. Зі слів художника читач дізнається, що на пропалій картині був зображений граф Дадіверін: *«Це довга й цікава історія <...>. Мене захопила сама баталія, що розгорілась біля Пригорці. У*

квітні 1811 року невеликий експедиційний корпус Ахмет-паші прорвався на Поділля з буджацького степу й атакував Фортечну гору. Оборону очолив хворий на тиф француз, який лежав у келії. Він запропонував поставити гармати на фортечний мур. А під ним – вся низина... ну от! Така історія картини» [4, с. 132]. А «стародрук дістався йому від прабабки, яка колись служила в монастирі черницею, але совденія розігнала орден, вона разом із трьома подругами доживала віку у старенькій хатині на околиці, без пенсії. Рятувались, як могли. <...> Столітня Корнелія померла останньою. Никифор Гриценко знайшов у неї стародрук і сховав у тумбочці серед інших паперів. Поки не притисло...» [4, с. 133]. Потребуючи коштів на лікування, чоловік передав картину й книгу торговцеві старизною та мотлохом Феді Прядуну, який і продав їх на П'яному базарі вчителів. Обоє невдовзі гинуть наглою смертю. Помирає і художник: отримані за недооцінений скарб «сім тисяч» не надовго продовжили йому життя. Натомість цілу операцію зі збагачення на «Енеїді» розгортають близькі Шепітькові люди. Твір потрапляє до матеріалів кримінальної справи, детективи знайомляться з його змістом, історією видання, впливом на українську культуру тощо, уточнюють ринкову вартість, не здатні повірити в те, що за книгу, навіть класику, можна вбити людину [4, с. 188]. А смерть віддавна тягнеться шлейфом за цією темною пригодою: мабуть, за якимось незбагненим планом у ній не повинен вижити ніхто. І тут – майже екзистенціальна місія капітана Коберника: розібратись у всьому, щоб перервати вервечку трагедій, зокрема, урятувати й себе.

Літератор постійно актуалізує минувшину – як надзвичайну цінність для сьогодення, його невичерпну енергію, навіть магію; про неї говорять, а подеколи сперечаються персонажі; її живі, промовисті свідки – Фортечна гора, оборонні та храмові споруди при ній; саме місто Пригорща вельми цікаве для світу своєю древністю, витривалістю й незникомістю, незважаючи на те, що віками стоїть на шляху загарбників і руйнівників. Свідоме вкорінення людини в землю свого роду, її культура пам'яті й чин відповідальності за материзну дарують їй міць героїв. Особливо це слід нагадувати юному поколінню – «дітям вайфаю без

лімфи, крові та почуття» [4, с. 274], нерідко здатним на наймерзенніші злочини через свої пристрасті, інфантильність, амбіції.

Здійснюючи слідчі дії на території Кармелітського монастиря, детектив Ілля Коберник знаходить поховання колишнього французького посланця в «Землю Дракона»: *«На почорнілому від часу камені капітан прочитав: “Граф Ричард-Жозе Дадіверін. 1780–1811”. І все, більше ні слова»* [4, с. 210]; тут-таки в старому «Часослові» він вичитує більш змістовні нотатки про давноминулі події: *«Року Божого 1810. Жовтень 28. Під ворітьми упав чоловік, хворий на нервову лихоманку. Він мав документи від імператора Наполеона. Звали його граф Ричард-Жозе Дадіверін»*; *«Року Божого 1811. Квітень 15. Ворог прийшов під стіни. Граф Дадіверін наказав витягнути гармату на мур. Помираючи від ран, сповістив, що скоро буде війна. Велика війна»* [4, с. 211]. Невдовзі, у розмові з одним із підозрюваних у вбивстві й пограбуванні вчителя, капітан з'ясовує, що в раритетній «Енеїді» 1809 року видання з автографом маркіза Дотішампа був лист Наполеона – із закликом сприяти барону Дадіверіну у виконанні його важливої державної місії [4, с. 286, 339, 345]. Якихось шістнадцять-сімнадцять днів – і злочин розкрито, безцінні пам'ятки, передані банкірам за борги, знайдено і буде збережено як національне надбання, а не продано закордонним колекціонерам. Утішно розв'язується і справа з підозрою в капітана Коберника на важку хворобу – усього лише сплутали прізвища пацієнтів; налагоджується атмосфера в його родинних стосунках.

Обидві сюжетні лінії твору практично доведені до кінця, але все ще досі за кадром зображення залишається Іван Котляревський.

Можемо твердити, що автор роману веде вмілу гру з читачем і навіть дещо містифікує біографію класика нашого письменства, ставлячи його прізвище в заголовок твору й – відповідно, очікувано – у центр оповіді. А проте герой так і не виходить на поміст як прямий комунікант інших персонажів-сучасників, предметний, конкретно-чуттєвий образ, залишаючись, передусім для французів, характерологічною моделлю, уявленням-здогадом про патріота-воїна-віршника з козацького краю, а для нащадків-земляків – видатною постаттю з минулого,

автором невмирущої поеми. Така наративна віддаленість актанта від подієвого річища («історії» в розумінні структуралістів) сприяє концептуалізації образу Котляревського, осягненню його як ідеї, духовної субстанції, національного коду. Воднораз В. Добрянський-оповідач спонукає свого читача з інформаційно-цифрової епохи гіпертекстуалізувати рецепцію – увиразнювати візії та рефлексії від роману самостійним інтелектуальним пошуком, оцінками авторитетних фахівців, насолоджуватися «акупунктним» поглибленим читанням, креативно мислити, ставати для нього як автора однодумцем або дискутантом з ключового питання твору: чи правильний вибір зробив колись наш геній?

Письменник удається в романі до оригінального рамкового представлення зачинателя нової української літератури. У першому розділі це роблять у діалозі Наполеон і барон Дасье (про що вже мовилося), у передостанньому (18-му) – Нантейль-Дадіверін і маркіз Дотішамп, а також листи як репрезентаційні засоби. До прикладу, у доставленому Нантейлем-Дадіверіном Наполеоновому посланню Дотішампу йдеться про національно-історичну свідомість автора «Енеїди»: *«Дорогий маркізе! Я, імператор Франції і король Італії Наполеон I Бонапарт, закликаю вас стати під знамена моєї непереможної армії під час воєнної кампанії на сході, що планується найближчим часом. Франція пробачає вам служіння Конде і Маастріхт. Прошу залучити до нашої справи капітана Котляревського, який показує патріотичне розуміння історії свого народу. Зберіть якомога більше місцевих полків. Будьте готові до наступу. Пропоную вам посаду намісника імператора у Герцогстві Волинському. Не підведіть мене! Ваш імператор Наполеон I Бонапарт»* [4, с. 328]. Поручник Котляревський свого часу служив під орудою Дотішампа, тож, добре знаючи його настрої, вдачу, старий маркіз вельми сумнівається, що той *«погодиться на авантюру... на підтримку Наполеона»* [4, с. 328]. А все ж він береться виконати волю імператора: відправляє один, а потім другий лист Котляревському із закликом стати на бік французів у майбутнім поході, хоч сам гидливо відкидає політику «людомора». Зрештою, через 2-3 місяці, приходиться відповідь із Полтави:

«Генерал відкрив запакованого листа й першим переглянув повідомлення свого колишнього ад'ютанта.

– Штабс-капітан Котляревський на зустріч не прийде <...>. Відмовив.

Господар хутора подав шевальє аркуш паперу.

Ричард прочитав: “Не важливо, чия влада на землі. Важливо, чиє небо над землею. Воно – моє. Воно – мого народу”.

“Оце все?.. Це все, що він зміг відповісти на заклик великого імператора? <...> Фаталіст! Безвільна людина!.. він просто уявити не може, що було б з його землею, з його небом... З його народом! Якби підтримав Наполеона”.

Місія виконана. Тут шевальє більше не мав жодних зобов'язань перед Бонапартом, перед Францією. Пора повертатися додому» [5, с. 335].

До листа з Полтави було додано подарунок для Наполеона – примірник «Енеїди», на якому старий воїн Дотішамп зробив свій припис: «Месір! Надсилаю вам книгу. Розшукайте талановитого перекладача. Козацька мова для нас незнайома. Уважно прочитайте. Українська шляхта, що домінує на території колишньої Гетьманщини, вірно служить російській короні і ненавидить Францію з гаслами Свободи, Рівності і Братерства. Польща для них ворог. Ці люди непередбачувані. І не готові до нової війни. Із Францією у серці Жан-Терез-Луї де Бомон, маркіз Дотішамп. 1810, 14 липня» [5, с. 336].

Для вірного служачки імперії Нантейля такі слова, дії – це безумство, бо як можна жити без битв, походів, завоювань, що ще може бути ціллію життя, як не постійний двобій зі смертю?! На його думку, лицарський дух полишив козацьку землю, відколи впала вона під російською короною. В. Добрянський скореговує таке твердження своїм пост-постскриптумом до роману, акцентуючи відданість Івана Котляревського своєму обов'язку захисника, його готовність бути з рідним народом і в найнебезпечніших ситуаціях: «...У серпні 1812 року штабс-капітан Іван Котляревський за 17 днів зібрав кінний козацький полк і виставив його проти військ Наполеона. Сам не воював, бо зненавидів війну. Історія не знає слова “якби”» [5, с. 346].

Ще одним цікавим прийомом моделювання персонажів роману й, зокрема, образу Івана Котляревського, є дзеркальна діахронічна рефлексія – художнє простеження людських доль та історичних сюжетів одного часу в контексті іншого: минулого в сьогоденні. Практично кожен персонаж твору має свого «двійника», виразно проєктується на сучасність його воєнний мотив, ставлення до історії, утім це плануємо зробити предметом нашого окремого дослідження.

Отже, роман «Вибір капітана Котляревського» В. Добрянського вперше у форматі ретродетективу репрезентує образ видатного полтавця, творчо розробляє літературознавчу гіпотезу про інтерес Наполеона до його «Енеїди» й нібито прагнення заручитися підтримкою поета-воїна в поході на спільного ворога – Російську імперію, оригінально моделює життєпис і вдачу головного героя – через рамкове і дзеркальне компонування художнього цілого, поетику двійництва, дотримуючись об'єктивності зображення історичної постаті й водночас підносячи її понад часом – як певний національний код українства.

Список використаних джерел:

1. Бригадир Я. О. Український ретродетектив початку ХХІ століття: генеза і жанрові особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : [спец.] 10.01.01 «Українська література» / Бригадир Ярослава Олександрівна ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2017. – 20 с.
2. Василь Добрянський: «Якщо хочете знайти відповіді, шукайте їх в історії» / розмовляв Володимир Бодак // Західний кур'єр. – Режим доступу : <https://kuryer.if.ua/project/vasyl-dobryanskyj-yakshho-hochete-znajty-vidpovidi-shukajte-yih-v-istoriyi/>
3. Гусєв В. А., Валуєва Н. М., Ключко Г. С. Ретродетектив як жанр міدل-літератури : монографія / В. А. Гусєв, Н. М. Валуєва, Г. С. Ключко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 160 с.
4. Добрянський Василь. Вибір капітана Котляревського / Василь Добрянський ; худож.-оформлювач М. С. Мендор. – Х. : Фоліо, 2020. 347 с. : іл. – («Ретророман»).

5. Літературознавча енциклопедія : у двох томах. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 624 с. – («Енциклопедія ерудита»).
6. Нахлік Євген. «Енеїда» Котляревського в куфрі Наполеона? / Євген Нахлік // Збруч, 03.10.2019. – Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/92555>
7. Франко Іван. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року / Іван Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 41. Літературно-критичні праці (1890–1910). – К. : «Наук. думка», 1984. – С. 194–470.
8. Харлан О. Д. Ретро-детектив у сучасній європейській літературі: модифікації жанру / О. Д. Харлан // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Філологія. Літературознавство. – 2010. – Т. 135, вип. 122. – С. 84–88. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2010_135_122_20.
9. Філоненко С. Місія здійсненна: популярна література у дзеркалі критики. Літературно-критичні статті / С. Філоненко. – Мелітополь : «Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2017. – 183 с.